

Türkiye Cumhuriyeti ve Afganistan Türklüğü (1970-2000)

Fahri TÜRK*
Taner KARAKUZU**

Özet

Afganistan, Türk dış politikasında daima önemli bir yere sahip olmuştur. Özellikle 1970’li yıllardan itibaren Afganistan Türklüğüne büyük destek veren Türkiye Cumhuriyeti, ilerleyen dönemlerde de bu desteğini imkânları ölçüsünde sürdürmüştür. Kenan Evren, Turgut Özal ve Süleyman Demirel dönemlerinde Afganistan’daki Türk varlığını korumak ve güçlendirmek için önemli girişimlere imza atılmıştır. Bu makalede, 1970’li yıllarda Erkin Türkistan Partisi’nin kurulmasını müteakiben Türk hükümetlerinin Afganistan Türklüğüne yönelik izlemiş oldukları politikalar analiz edilmektedir. Bu çalışmada cevap aranan soru “Türkiye 1970’li yıllardan itibaren Afganistan Türklüğüne yönelik nasıl bir politika izlemiştir ve bu politika partiler üstü olarak nitelenebilir mi?” şeklinde formüle edilmektedir. Makalede ilkin 1970’li yıllara kadar Türkiye’nin Afganistan Türklüğüne yönelik izlediği politikalar genel hatlarıyla tarihsel arka plan çerçevesinde verilmektedir. İkinci bölümde, Erkin Türkistan Partisi’nin kuruluşu ve parti lideri Abdülkerim Mahdum’un faaliyetleri ele alınmaktadır. Daha sonra ise Türkiye’nin 1982 yılında Afganistanlı göçmenleri kabulü konusu çözümlenmektedir. Bir sonraki bölümde, Erkin Türkistan Partisi’ne Türkiye’nin verdiği destekler çerçevesinde Türk hükümetlerinin partiler üstü yaklaşımı irdelenmektedir. Son olarak Türkiye’nin Raşid Dostum’a verdiği destek ve Kuzey Afganistan’da bir “Türk Devleti” kurma girişimleri ele alınmaktadır.

Anahtar kelimeler: Afganistan, Erkin Türkistan Partisi, Abdülkerim Mahdum, Raşid Dostum, Türk Dış Politikası

The Republic of Turkey and Afghanistan’s Turkic People (1970-2000)

Abstract

Afghanistan has been an important country in Turkish foreign policy. The Republic of Turkey, which has given great support to Afghanistan’s Turkic people especially since the 1970s, has continued this support by strengthening it to the extent of its possibilities in the upcoming periods. During the reigns of Kenan Evren, Turgut Özal and Süleyman Demirel, important attempts were made to protect and strengthen the Turkish presence in Afghanistan. In this article, the policies followed by the Turkish governments towards Afghanistan’s Turkic people will be analyzed there after the establishment of the Erkin Turkestan Party in the 1970s. The question to be responded in this study is "What kind of policy has Turkey followed towards Afghanistan Turkic people since the 1970s, and is this policy can be described as supra-the party line?" In the first part of the article, Turkey’s policies towards Afghanistan’s Turkic people until the 1970s will be given in general terms within the framework of a historical background. In the second part, the establishment of the Erkin Turkistan Party and the activities of its leader Abdülkerim Mahdum will be discussed. Then, the issue of Turkey’s acceptance of immigrants from Afghanistan in 1982 will be resolved. In the next section, the supra-the party line approach of the Turkish governments will be examined within the framework of Turkey’s support to the Erkin Turkistan Party. Finally, Turkey’s support to Rashid Dostum and attempts to establish a "Turkish State" in Northern Afghanistan will be discussed.

* Prof. Dr. Trakya Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi, E-mektup: fahriturk11@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0117-0573

** Öğr. Gör. Trakya Üniversitesi Uzunköprü Meslek Yüksekokulu, E-mektup: tanerkarakuzu@trakya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2487-8964

Keywords: Afghanistan, Erkin Turkistan Party, Abdulkerim Mahdum, Rashid Dostum, Turkish Foreign Policy

Giriş

Türk dış politikasında Afganistan öteden beri ayrıcalıklı bir yere sahip olmuştur. Türk Kurtuluş Savaşı döneminde 1 Mart 1921 tarihinde Moskova’da imzalanan Türkiye-Afganistan Muahedenamesi Hakkında Kanun (Türkiye-Afganistan İttifak Antlaşması) ve buna istinaden Türkiye’nin Afganistan’a vermiş olduğu askerî ve eğitim alanlarındaki destekler bu durumu şek ve şüpheyeye mahal bırakmayacak şekilde ortaya koymaktadır. Bilhassa Memduh Şevket Esenal’ın Kâbil Büyükelçiliği görevini ifa ederken bölgede yaşayan Türklerin sorunlarına bigâne kalmadığı bilinmektedir. Diğer yandan Ankara’nın Afganistan Türklüğüne karşı duymuş olduğu alâka sadece Cumhuriyet’in ilk dönemleri ile sınırlı kalmamıştır. Bilhassa 1970’li yıllardan itibaren Afganistan Türklüğüne büyük destek veren Türkiye Cumhuriyeti ilerleyen dönemlerde de bu desteğini imkânları ölçüsünde güçlendirerek sürdürmüştür. Özellikle Kenan Evren, Turgut Özal ve Süleyman Demirel dönemlerinde Afganistan’daki Türk varlığını korumak ve güçlendirmek için önemli girişimler yapılmıştır. Türkiye bir yandan Kuzey Afganistan’daki gelişmeleri yakından takip ederken diğer yandan da Afganistan’ın kaderini ilgilendiren projelere kayıtsız kalmamıştır. Bu projeler içinde ise en önemli olan şey hiç kuşkusuz Kuzey Afganistan’da bir “Türk Devleti” kurma girişimidir.

Bu araştırmanın konusu, mevcut yazında çok fazla araştırılmış olan Türkiye’nin Mustafa Kemal Atatürk Dönemi Afganistan politikasını ele almak değildir. Bu makalede özellikle 1970’li yıllarda Erkin Türkistan Partisi’nin kurulmasını müteakiben Türk hükümetlerinin Afganistan Türklüğüne yönelik izlemiş oldukları politikalar masaya yatırılmaktadır. Bu çalışmada cevap aranacak soru “Türkiye 1970’li yıllardan itibaren Afganistan Türklüğüne yönelik nasıl bir politika izlemiştir ve bu politika partiler üstü olarak nitelenebilir mi?” şeklinde formüle edilmektedir. Bu soruya verilecek cevap Türk hükümetlerinin Afganistan Türklüğü söz konusu olduğunda birkaç istisna dışında büyük ölçüde parti mülahazalarının üstünde davrandıkları yönündedir. Yukarıda ortaya atılan soruya cevap verebilmek için aşağıdaki yol haritası izlenmektedir: İlk mevzunun tüm açıklığıyla anlaşılabilmesi amacıyla 1970’li yıllara kadar Türkiye’nin Afganistan Türklüğüne yönelik izlediği politikalar genel hatlarıyla tarihsel arka plan çerçevesinde verilmektedir. İkinci aşamada Erkin Türkistan Partisi’nin kuruluşu ve parti lideri Abdülkerim Mahdum’un faaliyetleri ele alındıktan sonra üçüncü aşamada ise Türkiye’nin 1982 yılında Afganistanlı göçmenleri kabulü konusu çözümlenmektedir. Bir sonraki aşamada Erkin Türkistan Partisi’ne Türkiye’nin verdiği destekler çerçevesinde Türk hükümetlerinin partiler üstü yaklaşımı irdelenmektedir. Son olarak Türkiye’nin Raşid Dostum’a verdiği destek ve Kuzey Afganistan’da bir “Türk Devleti” kurma girişimleri ele alınmaktadır.

Yöntem ve Yazın

Bu çalışmanın bel kemiğini oluşturan birincil kaynakların toplanması oldukça titiz ve zahmetli bir süreç neticesinde gerçekleşmiştir. Satırlarını okuduğunuz bu eserin oluşturulması maksadıyla Süleyman Demirel Külliyesi Bilgi ve Belge Merkezi’nde tabiri caizse iğneyle kuyu kazılarak yaklaşık bir aylık süreçte Kuzey Afganistan Türklüğü ile alakalı belgeler toplanmıştır. Çalışmanın tarihsel arka planının hazırlanmasında Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivleri’nde takriben iki ay süren oldukça hummalı bir çalışma yürütülmüştür. Bu minvalde 1921-1983 yılları arasında sınıflandırılmış 3.228 belge

arasından gün ışığına çıkmamış birçok vesikaya ulaşılmıştır. Beyazıt Devlet Kütüphanesi Gazete Arşivi'nde 20 günlük bir mesai neticesinde, 1923-2019 yılları arasındaki Akşam, Hürriyet, Milliyet, Sabah, Cumhuriyet, Ulus, Kurun, Vakit, Tercüman, Türkiye ve Önce Vatan gazetelerinde konu hakkında basında çıkan haber ve köşe yazıları taranmıştır. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi'nde çevrimiçi gerçekleştirilen taramada Afganistan ile alakalı 42 doktora ve 389 yüksek lisans tezi tespit edilmiştir. Anılan çalışmalar farklı disiplinlerde kaleme alınmış ve çoğunluğunun Güney Türkistan coğrafyasından gelen öğrenciler tarafından yazıldığı göze çarpmıştır. Ne yazık ki bu tezlerin büyük kısmı bilimsel yöntem bakımından zayıf çalışmalardır. Sayısal olarak bu kadar çok tez mevcut olmasına rağmen konu olarak elinizde tuttuğunuz yapıt ile örtüşen bir eser bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu makale alan yazında oldukça önemli bir boşluğu doldurmaya matuf bir çalışmadır.

Yazında Kuzey Afganistan'da Türk Devleti kurma çabasını ele alan ilmî bir çalışma neşredilmemiştir. Ancak M. Kemal Sallı bu konuyu çeşitli dönemlerde yazı dizileri ile sütunlarına taşımıştır. Sallı, köşe yazılarında Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın, 1993 yılında Afganistan'ın kuzeyinde bir Afganistan Türk Devleti kurulmasına ilişkin bir plana sahip olduğunu kamuoyu ile paylaşmıştır. Bu yazılarda gene kurulması hedeflenen ülkenin başkentinin Mezar-ı Şerif, devlet başkanının ise Azad Beg Kerimi veya Raşit Dostum isimlerinden birinin olacağı savunulmuştur. Sallı, Başbakan Süleyman Demirel ve Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un da bu projeye sıcak baktıklarının altını çizmiştir. Türk yetkililer bu hususu görüşmek amacıyla Kerimi ve Dostum'u Ankara'ya davet etmiştir. Söz konusu bu şahıslar Demirel ve Özal'ın yanı sıra Milli Savunma Bakanı Nevzat Ayaz ve Genel Kurmay Başkanı Doğan Güreş ile de görüşmüşlerdir. Köşe yazılarında bu görüşmelerin perde arkasında neler yaşandığı ya da hangi konularda mutabakata varıldığı zikredilmemiştir.¹ Yazında bu görüşle örtüşen ve benzer iddiaları dile getiren Khalilullah Rasuli ve İzzetullah Zeki'nin yüksek lisans çalışmaları da mevcuttur.² Ancak anılan tezler gerek konusu gerekse kullandıkları ikincil kaynaklar açısından değerlendirildiğinde elinizde tutmuş olduğunuz eserden hem nitelik hem de nicelik olarak oldukça farklıdır.

Tarihsel Arka Plan

Türk dış politikası ve siyasi tarih çalışmalarında Atatürk dönemi Türkiye-Afganistan ilişkileri birçok boyutuyla ele alınmıştır.³ Ancak bu bölümde 1920'lerden

¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. M. Kemal Sallı, Afganistan'da Bir Türk Devleti Kuracaktık -1 Önce Vatan Gazetesi, 25 Temmuz 2018; M. Kemal Sallı, Afganistan'da Bir Türk Devleti Kuracaktık -2 Önce Vatan Gazetesi, 28 Temmuz 2018; M. Kemal Sallı, Afganistan'da Bir Türk Devleti Kuracaktık -3, Önce Vatan Gazetesi, 30 Temmuz 2018; M. Kemal Sallı, Afganistan'da Bir Türk Devleti Kurulacaktı -1, Önce Vatan Gazetesi, 30 Mayıs 2012; Kemal Sallı, Afganistan'da Bir Türk Devleti Kurulacaktı -2, Önce Vatan Gazetesi, 31 Mayıs 2012; Kemal Sallı, Afganistan'da Bir Türk Devleti Kurulacaktı -1, Önce Vatan Gazetesi, 9 Nisan 2008; M. Kemal Sallı, Afganistan'da Bir Türk Devleti Kuracaktık -2, Önce Vatan Gazetesi 11 Nisan 2008.

² Ayrıntılı bilgi için bkz. Khalilullah, Rasuli, 1991 Yılından Günümüze Kadar Afganistan ve Türkiye İlişkileri, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008 ve İzzetullah, Zeki, 1973 Sonrası Afganistan'da Siyasal Partilerin Gelişmesi ve Cünbiş Partisi Örneği, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2015.

³ Bu bağlamda çalışmanın özünü bozmadan iki ülke münasebetleri birincil kaynaklar kullanılarak çözümlenecektir. Bu araştırma daha önce tarihin tozlu sayfalarında kalan vesikalar kullanılarak özgün bir hâle getirilmiştir. Ayrıntılı okumalar için; Saray, Mehmet, Türk-Afgan Münasebetleri, Veli Yayınları, İstanbul, 1984, Saray, Mehmet, Düünden Bugüne Afganistan, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1981), Saray, Mehmet, Afganistan ve Türkler, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1997, Sarıhan, Zeki, Kurtuluş Savaşımızda Türk-Afgan İlişkileri, Analiz Basım Yayın, İstanbul, 2002, Şimşir, Bilal, Atatürk ve Afganistan, ASAM, Ankara, 2002,

1960'ların sonuna kadar olan dönemde Türkiye'nin Afganistan politikasına yer verilmektedir. Emânullah Han⁴ 28 Şubat 1919 tarihinde tahta çıktığından kısa bir süre sonra Mustafa Kemal (Atatürk) ise Türk İstiklal Mücadelesini başlatmıştı.⁵ Esasında Afganistan yönetiminin, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ni tanıyan ikinci devlet olması Emânullah Han ve Mustafa Kemal arasındaki dostane münasebetlerin meyvesi olarak görülebilir. Yukarıda dile getirilen Türkiye-Afganistan İttifak Antlaşması iki devlet arasındaki ilişkilerin gelişebileceği sağlam bir zemin meydana getirmiştir.⁶ Bahse konu olan antlaşma ile Ankara-Kâbil münasebetleri tabiri caizse eğitimden savunmaya kadar geniş bir yelpazede tesis edilmiştir.⁷

Fahreddin Paşa [Ömer Fahreddin Türkkan/Halaskâr Fahreddin Türkkan (d.1868-ö.1948)] 9 Kasım 1921 tarihinde Ankara Hükümeti'nin Kâbil Büyükelçisi (26.6.1922-12.5.1926) olarak atanmış ve bu iki devlet arasında dostane ilişkilerin kurulmasında oldukça önemli bir rol oynamıştır.⁸ Atatürk döneminde Fahrettin Paşa'nın akabinde; Nebil Batı (17.05.1926-30.06.1928), Yusuf Hikmet Bayur (30.06.1928-01.08.1931) ve Memduh Şevket Esendal (19.11.1933-31.10.1941) gibi şahsiyetler Türkiye'nin Kâbil büyükelçileri olarak vazifelerini ifa etmişlerdir.⁹ Bilhassa Ankara, Bayur'un büyükelçiliği döneminde yollanan bilgi notları ve istihbarat raporları vasıtasıyla âdeta, Afganistan semalarında uçan kuştan bile haberdar olmuştur.¹⁰ Bu bilgi trafiğinin ivme kazanmasında Afganistan'da yaşanan siyasal çalkantılar etkili olmuştur. Anılan siyasal istikrarsızlığın ana nedeni ise Emânullah Han'ın ıslahatlarına karşı gelişen muhalif hareketler olarak kayıtlara geçmiştir. Neticede Emânullah Han'ın 1929 senesinde devrilmesinin ardından ailesi ve destekçilerinin büyük bir kısmı Türkiye'ye sürgüne gönderilmiştir.¹¹ Gene bu dönemde Basmacı Hareketi'nin önemli liderlerinden olan Lakay İbrahim'in Afganistan topraklarındaki faaliyetleri, Türk diplomatlar tarafından yakından takip edilmiştir.¹²

Esendal'ın (1883-1952) Kâbil Büyükelçiliği döneminde Afganistan'da tabiri caizse âdeta bir Türk rüzgârı esmiştir. Bu dönemde Türkler Afganistan'da özellikle eğitim, sağlık

Şahin, Mustafa, Atatürk Dönemi ve Sonrası Türk - Afgan İlişkileri, Tasam Yayınları, Ankara, 2015, Yılmaz, Aliye, Amanullah Han'ın ıslahatları ve Atatürk, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Mayıs 2010, Sayı:21, Özlü, Hüsnü, "Türk-Afgan Dostluk ve İşbirliği Anlaşması" Kapsamında Atatürk Dönemi Türkiye-Afganistan İlişkilerine Bakış, Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:3, Sayı:8, 2012 ve Cöhce, Salim, "Atatürk Döneminde Türk-Afgan Münasebetleri", Afganistan Üzerine Araştırmalar, (Yayına Hazırlayan, Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul, 2002.

⁴ Emânullah Han, bazı Batılı kaynaklarda Amanullah Han (kral) olarak geçmesinden mütevellit Türk yazınında bu hatalı kullanıma sıklıkla rastlanmaktadır.

⁵ Yılmaz, a.g.e., s.161.

⁶ Anılan antlaşma, iki ülke arasında daha sonra yürürlüğe giren antlaşma ve antlaşmalara temel bir çerçeve oluşturmuştur. Bahsi geçen antlaşma ile Türkiye-Afganistan arasında; "1928 yılında bir Dostluk ve İşbirliği Anlaşması", imzalanmış ve 1937'de anılan antlaşma bir protokolle uzatılmıştır. Gene iki ülke arasında "Konsolosluk" (1928), Sâdabad Paktı çerçevesinde yeni bir "İttifak" (1937); "Hava Ulaştırması" (1958), "Kültür" (1959), "Transit ve Ulaştırma" (1969); "Vizelerin Kaldırılması" (1972) ve "Ekonomik ve Teknik İşbirliği" (1976) antlaşma ve anlaşmaları imzalanmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Soysal, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, I Cilt (1920-1945) Türk Tarih Kurumu, 3. Baskı, Ankara, 2000, s.24.

⁷ Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 257 - 731 - 2 22.11.1922-00.00.0000.

⁸ Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 4- 50-11, 26.02.1922-00.00.0000.

⁹ Türkiye Cumhuriyeti Kâbil Büyükelçiliği, <http://kabil.be.mfa.gov.tr/Mission/About>, (14.01.2021).

¹⁰ Ayrıntılı olarak bakınız; Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi 236 - 597-3, 07.05.1929-00.00.0000, Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi 257 - 731 - 7, 14.04.1929-00.00.0000, Dosya Ek : 435., Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi 257 - 731 - 13, 29.07.1929-00.00.0000.

¹¹ Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 1 - 5 - 33, 29.12.1929-00.00.0000, Dosya Ek: A1.

¹² Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 258 - 735 - 3, 23.06.1931-00.00.0000.

ve askerî alanlara damgalarını vurmuşlardır.¹³ Eğitim sahasından bir misal vermek gerekirse, Esendal 1934 senesinde Türkistan Mücadele Birliği adlı örgütle iş birliği yapmak suretiyle bu coğrafyadan bazı gençlere Türkiye’de üniversite öğrenimi görme imkânı sağlamıştır.¹⁴ Gene Esendal’ın büyükelçiliği döneminde 38 Türk vatandaşı bu ülkede farklı kurumlarda vazifelendirilmişlerdir.¹⁵ Esendal, Kâbil’deki Harp Okulu’nda derslerin Türk subaylar tarafından Türkçe yapıldığını ve derslerin Afgan subaylar tarafından Farsçaya çevrildiğini dile getirmiştir.¹⁶ Hatta Muhammed Zahir Şah’ın (1933-1973) emri ile anılan eğitim kurumunda Türkçe zorunlu yabancı dil olarak okutulmuştur.¹⁷

Diğer yandan Türkiye, Afganistan’a komşularıyla yaşadığı bazı sorunların aşılmasında omuz vermiştir. Örneğin Afganistan ve İran arasında 19’uncu yüzyılın sonlarından itibaren Helمند Nehri’nin sularının paylaşımı önemli bir sınır sorunu olarak ortaya çıkmıştır. Söz konusu su paylaşımı ve hudut meseleleri uzun seneler sürmüş ve kimi dönemlerde sıcak çatışmalara sebebiyet vermiştir. Kâbil ve Tahran yönetimleri bu sorunun çözülebilmesi amacıyla Ankara’dan destek istemişlerdir. Zaten gerek Afganistan gerekse İran kamuoyunda aynı dine mensup iki devletin sınır sorunlarının ancak Türkiye tarafından çözülebileceği inancı hâkim olmuştur.¹⁸ Bunun üzerine Atatürk, 1934 senesinde Fahrettin Paşa başkanlığında bir heyeti ara buluculuk (hakemlik) için vazifelendirmiştir.¹⁹ Afganistan ve İran hükümetlerinin Türk heyetinin yapmış olduğu teklife 15 Mayıs 1935 tarihinde rıza göstermeleri üzerine iki ülke arasındaki sınır sorunu tatlıya bağlanmıştır.²⁰

Muhammed Dâvud Han (1909-1978) 1953-1963 yılları arasında Afganistan başbakanlığı vazifesini üstlenmiştir. Muhammed Dâvud Han, genel anlamda Afganistan’ın dış siyaset anlayışını tarafsızlık ilkesi üzerine kurgulamıştır. Ancak Muhammed Dâvud Han’ın Pakistan’da Peştunların yaşadıkları Kuzeybatı Serhad Eyaletine (Peştunistan) bağlı toprakların Afganistanlılara ait olduğunu iddia etmesi neticesinde iki devlet arasında sınır sorunları baş göstermiştir. Söz konusu şahsiyetin izlediği bu politika neticesinde Peştunistan sorunu uluslararası bir nitelik kazanmıştır. Bu minvalde söz konusu lider bu meselede Pakistan’ı haklı gören İngiltere ve ABD’ye karşı Hindistan ve Sovyetler Birliği (SSCB) ile iş birliğine yönelmiştir.²¹ Bağdat Paktı vesilesiyle Pakistan ile dostane münasebetler geliştiren Türkiye, 1950 yılında Demokrat Parti’nin iktidara gelmesiyle birlikte, öncelikle Afganistan ve Pakistan arasında Peştunistan sorunu nedeniyle yaşanan gerilimin azaltılması

¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 258 - 733 – 26, 29.12.1937-00.00.0000.

¹⁴ Memduh Şevket Esendal, 1933 - 1943 Kâbil Büyükelçiliği yılları, <http://www.memduhsevketesendal.com/siyaset4.html>, (17.01.2021).

¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 258 - 733 – 26, 29.12.1937-00.00.0000.

¹⁶ Aynı yerde, No:1.

¹⁷ Aynı yerde, No:2.

¹⁸ Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 48 - 62 – 11, 24.09.1934-00.00.0000 Dosya Ek 435: ve Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi 112-149 ve 258 - 734 – 6, 11.07.1940-00.00.0000. Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 258 - 733 – 16, 08.08.1935-00.00.0000.

¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Evren, Küçük, Türkiye’nin Arabulucu Rolü: İran -Afganistan Sınır Hakemliği, Tarih Okulu Dergisi (TOD) Journal of History School (JOHS) Haziran 2018 June 2018 Yıl 11, Sayı XXXIV, S.811

²⁰ Fahrettin Paşa Gidiyor, Akşam Gazetesi, 27 Eylül 1934,s. 2., Atatürk’ün Büyük Parti Kurultayı’nda Söylevi, İran ve Afganistanla Münasebetimiz, Akşam Gazetesi, 10 Mayıs 1935, s.4., Türk-Afgan Dostluğu, Akşam Gazetesi, 8 Ocak 1936, s.1., İran’dan: Tebriz Yollarında Görülen Taşıma Vasıtaları; Deve, Katır, Eşek, Kurun Gazetesi, 8 Ocak 1934, s.6., Afgan Hariciye Veziri’nin Beyanâtı, “Bihassa Atatürkümden bahsetmek İsterim” Kurun Gazetesi, 15 Ocak 1936, s.1-7. İyran-Afgan Sınırında Bir Hâdise, Ulus Gazetesi, 15 Aralık 1934, s.2.

²¹ Azmi, Özcan, Muhammed Dâvud Han, İslam Ansiklopedisi, Cilt: 30, s. 516-517.

maksadıyla önemli girişimlerde bulunmuştur.²² Ayrıca Afganistan, “Kıbrıs Meselesinin”²³ çözümü için Birleşmiş Milletler Örgütü’nün 1954 yılında tertiplediği görüşmelerde Türk tezine tam destek veren nadir devletlerden birisi olarak tarihteki yerini almıştır. Bu olumlu adım dönemin Başbakanı Adnan Menderes’in Afganistan ve Pakistan arasındaki Peştunistan sorununun çözümüne yönelik daha istekli bir tutum sergilemesine yol açmıştır. 1950-1960 döneminde Türkiye ve Afganistan arasındaki ilişkilerde dört husus öne çıkmıştır. Bunlardan birincisi Türkiye’nin Afganistan ve Pakistan arasında yaşanan sınır sorunlarının çözümünde ara buluculuk yapmış olmasıdır. Bu bağlamda Kâbil yönetimi, Pakistan sınırları içinde bulunan Peştunistan adlı coğrafyanın kadim dönemlerden beri Afganistan’ın doğal bir parçası olduğunu iddia ederek bu bölgeyle Kıbrıs meselesi arasında paralellikler kurmuştur. İkinci husus Afganistan’ın silahlanması konusu olarak öne çıkmıştır. Türkiye bu bağlamda Afganistan’a ya doğrudan kendisi ya da ABD aracılığıyla silah desteği sağlayacağını beyan etmiş olmasına rağmen Washington’un bu öneriyi reddetmesi üzerine bu sözünü yerine getirememiştir. Bu durumda Afganistan yönetimi Sovyetler Birliği ile masaya oturmaya mecbur kalmıştır. Üçüncüsü ise Türkiye’nin Afganistan’a iktisadi yardımlar konusunda ABD’nin desteğini sağlanmasıdır ki Kâbil yönetimi bu öneriyi sıcak bakmıştır.²⁴ Dördüncüsü ise Afganistan yöneticilerinin Türkiye’ye Sovyetler Birliği ile yakınlaşmayacağı hususunda taahhüt vermiş olmasıdır.²⁵ Neticede Türkiye 1955 senesinde Afganistan ve Pakistan arasındaki Peştunistan sorununun çözümünde etkin rol oynamıştır. Bu minvalde Türkiye, Kâbil Büyükelçisi Cemal Yurt ve Karaçi Büyükelçisi Selâhattin Arbel’i ara bulucu olarak vazifelendirilmiştir.²⁶

27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi’nden sonra söz konusu döneme kadar çok yönlü olarak gelişen Türkiye-Afganistan ilişkileri adeta tek boyuta indirgenmiştir. Bu tarihten sonra özellikle 1960’lı yıllarda Ankara Kâbil hattındaki ilişkiler neredeyse tamamen ticari boyutla sınırlı kalmıştır.²⁷ Bu şartlar altında Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay (1968), Dışişleri Bakanı Ümit Haluk Bayülken (1973) ve Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil (1976) tarafından Afganistan’a yapılan üst düzey ziyaretler her iki ülkenin kamuoyunda da beklenen ilgiye mazhar olmamıştır.²⁸

Afganistan Erkin Türkistan Partisi

Erkin Türkistan Partisi’nin kuruluşu, 1970’li yıllarda Kuzey Afganistan’daki Türklerin Basmacı hareketini yeniden oluşturmak maksadıyla Abdülkerim Mahdum (1942-

²² Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 16 - 85 - 2, 18.04.1957-00.00.0000, Dosya Ek: A6.

²³ Ayrıntılı Bilgi İçin Bkz. Faruk Sönmezoğlu, Kıbrıs Sorunu ve Birleşmiş Milletler: 1954-1975, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt 38, Sayı 3-4, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/8310>, (18.01.2021).

²⁴ Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi 30-18-1-2 - 341 - 77 - 16; Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi 30-18-1-2 - 344 - 95 - 13;

²⁵ Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 16 - 85 - 2, 18.04.1957-00.00.0000, Dosya Ek: A6, Belge No:1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,11,12,13,14,15,16; Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 20 - 114 - 10, 27.07.1956-00.00.0000, Dosya Ek : A7, Belge No: 1,2,3,4,5,6; Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 143 - 63 - 14, 27.07.1956-00.00.0000, Dosya Ek : 105-109.

²⁶ Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 140 - 60 - 8, 18.06.1955-00.00.0000, Dosya Ek : 105-40.

²⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 30-18-1-2 - 251 - 38 - 5, Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 30-11-1-0 - 368 - 44 - 14; Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi 30-18-1-2 - 292 - 97 - 14,; Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi 30-18-1-2 - 346 - 105 - 20; Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi 30-18-1-2 - 374 - 162 - 3.

²⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 30-18-1-2 - 299 - 43 - 4; Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 30-18-1-2 - 345 - 99 - 5; Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 30-18-1-2 - 219 - 32 - 17.

2019) önderliğinde hayata geçirilen “Kümite-yi Ferheng-i Türkhay-i Afganistan” adlı oluşuma dayanmaktadır. Bu hareketin ileri gelenleri arasında Abdülkerim Mahdum’un haricinde; Halife Nurettin Mahdum (Yakut), Mevlevi Cevheri (Çuvaş), Yüzbaşı Köki (Çuvaş-Çeçen), Kadir Hekim (Türkmen), Abdülhekim Kara (Türk), Osman Han (Özbek), Albay Abdülkerim (Türkmen), Semenganlı Savcı (Türk) gibi önemli şahsiyetler yer almışlardır. Daha sonra bu oluşumun partileştiğini söylemek yanlış olmaz. Erkin Türkistan Partisi Abdülkerim Mahdum önderliğinde 1971 yılında Güney Türkistan halkını tek çatı altında toplamak ve onların menfaatleri doğrultusunda faaliyetlerde bulunmak amacıyla hayata geçirilmiştir. Partinin kuruluş aşamasında içeriye Peştunların ve Acemlerin sızmalarını önlemek maksadıyla üyeler sadece Herat’ta yaşayan Türkler arasından seçilmiştir. Dolayısıyla kuruluş döneminde kabul edilen 124 üye Türklerden oluşmuştur. Erkin Türkistan Partisi, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin 1979 yılında Afganistan’ı işgaline kadar faaliyetlerini gizli olarak yürütmüştür. Bu tarihten sonra parti liderlerinden on ikisi, Rusya ve İran’ın söz konusu dönemdeki istihbarat örgütleri olan KGB (Komitet Gosudarstvennoy Bezopasnosti) ve SAVAK (Sazeman-e Ettelaat va Amniyat-e Keshvar) tarafından öldürülmüşlerdir. Hayatta kalan diğer üyeler ise Pakistan’a göç ederek faaliyetlerini orada sürdürmüşlerdir. İşgalden sonra Abdülkerim Mahdum ise “Turancı” ve “Enverci” olmakla suçlanarak Şıbrgan Hapishanesi’nde 14 ay hücre hapsine çarptırılmıştır. Ecevit Mahdum’un tutukluluğunun sona erdirilmesi için Mihail Sergeyeviç Solomontsev’e ricada bulunmuş olsa da neticede Mahdum Babrak Karmal’ın iktidara gelişini müteakiben çıkarılan genel aftan yararlanarak salıverilmiştir.²⁹ Mahdum, Afganistan’da kendisi ve ailesi için hayatın çekilmez bir hale gelmesinden sonra 12 Eylül 1980 tarihinde eşini ve çocuklarını Pakistan’a kaçırmayı başarmıştır. Bu süreçte acımasızlığı ile meşhur SAVAK Mahdum’un iki kardeşini öldürmüştür. Pakistan’da kendisine parti kurması yönünde yapılan baskılara dayanamayan Mahdum sonunda “İttihadiyeyi İslami Vilayeti Şimal Afganistan” (Kuzey Afganistan Vilayetleri İslami Birliği Partisi) adında bir parti hayata geçirmiştir.

Aşağıda görüleceği üzere Abdülkerim Mahdum Norveç’ten temin edilip Türkiye üzerinden sevk edilen mühimmat ile Güney Türkistanlı mücahitleri silahlandırarak başına kardeşi Abdülmennan Mahdum’u geçirmiştir. Partinin kuruluşundan sonra 7.000 kişi Güney Türkistan’dan gelerek bu partinin saflarına katılmıştır. Bunlar içinde 800 kişi ise 12 Eylül Askerî Darbesi’nden sonra Türkiye’den kaçan ülkücülerden meydana gelmiştir. Bu dönemde Azad Bey Kerimi’nin devreye girmesi hem Mahdum’un kurduğu partinin hem de Güney Türkistan’da yaşayan Türklerin kaderini derinden etkilemiştir. Böylece Kerimi, Abdülkerim Mahdum ile tanıştırdıktan sonra başkan yardımcılığı görevine getirilmiştir. Daha sonra Mahdum, Azad Bey’i Türkiye’ye götürerek Süleyman Demirel, Necmettin Erbakan, Bülent Ecevit ve Alparslan Türkeş gibi Türk siyasetinin önde gelen simaları ile tanıştırmıştır. Mahdum, daha sonra Azad Bey’i maddi yardım toplamak amacıyla Suudi Arabistan’a göndermiştir. Çünkü bu ülkede ticaretle uğraşan güçlü bir Türkistan diasporası bulunmaktaydı. Burada toplanan yardım tutarı 20 milyon dolar değerinde külçe altın şeklinde olmuştur. Yukarıda işaret edildiği üzere bu paralar ile Norveç’ten temin edilen silahlar ve mühimmat Türkiye üzerinden Pakistan’a sevk edilmiştir. Bu dönemde diğer bir parti ileri geleni olan Mevlevi Tahir Mutahar gene SAVAK’ın işlediği cinayete kurban gitmiştir. Bu olayda Azad Bey’in parmağı olduğunun anlaşılması üzerine Abdülkerim Mahdum onu partiden ihraç etmiştir. Diğer yandan Mahdum Türkiye’ye gitmeden önce partinin başına bir Çuvaş Türkü olan Vekil Ekberi’nin getirilmesini sağlamıştır. Sonuçta bu dönemde Abdülkerim Mahdum, Başbakan Bülent Ulusu’nun daveti üzerine Türkiye’ye

²⁹ Afganistan Erkin Türkistan Partisi, 14.08.1997, Süleyman Demirel Külliyesi Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:141428.

yerleşmiştir. Mahdum kendisi ile birlikte 4.728 Afganistan Türkünün de Türkiye'ye sığınmasına vesile olmuştur. Türkiye'ye geldikten sonra bu ülkeye iltica talebinde bulunan Mahdum bir daha Pakistan'a dönmeyerek Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına geçmiştir. Mahdum'un Türkiye'ye yerleşmesinden sonra parti zayıfladığı için ileri gelen siyasetçiler Azad Bey'in yeni kurmuş olduğu partiye yönelmişlerdir. Sonunda Azad Bey de 27 Mayıs 1997 tarihinde SAVAK'ın cinayetlerine kurban giden Türkçüler kervanına katılmıştır. Aralarında tatsız olaylar yaşanmış olsa da Mahdum aynı ülküyü paylaştıklarından dolayı Azad Bey'in ölümünden derin bir üzüntü duymuştur.³⁰

Türkiye'ye geldikten sonra Mahdumu ilk ziyaret edenler arasında; Türkeş, Namık Kemal Zeybek ve Devlet Bahçeli gibi Milliyetçi Hareket Partisi'ne mensup siyasetçiler başı çekmişlerdir. Mahdum'un Pakistan'da kurduğu İttihadiyeyi İslami Vilayeti Şimal Afganistan Partisi adlı siyasal oluşum da tıpkı Erkin Türkistan Partisi gibi Türkiye tarafından tam desteğe mazhar olmuştur. Parti resmen kurulduktan sonra Özbekler Tekkesi aracılığıyla Türkiye'den silah ve mühimmat yardımı yapılmıştır.³¹ Bu partinin kurucuları arasında ise; Abdülkerim Mahdum'un haricinde Mevlevi Tahir Mutahari, Dr. Azam Datfer, Hafizullah Siyrat, Rahmetullah Yardımcı, Hemra Bilgen, Mevlevi Abdurrahman, Kari Abdulhaluk, Kari Mahmet Hüseyin ve Mustafa Kul gibi şahıslar yer almışlardır. Parti bir süre sonra Pakistan Hükümeti tarafından resmen tanınmıştır. Bu tanınma silah ve mühimmat temini açısından büyük önem arz etmiştir. İlk parti silahlar verildiği vakit Kuzey Afganistan'dan gelen savaşçılar bunlarla donatılmıştır.³²

Abdülkerim Mahdum

Abdülkerim Mahdum Afganistan'ın Cevizcan vilayeti Kızılayak ilçesinde dünyaya gözlerini açmıştır. Kuzey Afganistan'da yaşayan Türk halkları arasında çok sevilen Mahdum 1968 yılında milletvekili seçilerek Afganistan Parlamentosu Loya Jirga'ya girmiştir. Bu dönemde Türklüğe büyük hizmetleri olan Mahdum Afganistan Radyosu'nda Türkmence ve Özbekçe ikişer saat yayın yapılmasını sağlamıştır. Ayrıca Kuzey Afganistan'da yol, köprü, hastane ve okul yapımı gibi 37 projeye imza atmıştır. Kâbil'de öğrenim gören Türk öğrencilerin burs almalarının önünü açmıştır. Tüm bunların haricinde Afganistan Türklüğünün menfaatlerini savunmak amacıyla yukarıda ayrıntılı olarak görüldüğü üzere Erkin Türkistan Partisi'ne hayatiyet kazandırmıştır.³³ Ayrıca Afganistan'ın kuzeyinde yaşayan Türk halklarının (Özbekler, Türkmenler, Kazaklar ve Kırgızlar) kendi ana dillerinde öğrenim görme hakkı kazanmalarını sağlamıştır. Aynı zamanda bu yasanın parlamentoda onaylanmasından sonra okul olmayan bölgelerde yeni okul yapımına da başlanmıştır.³⁴

Kral Zahir Şah'ın devrilmesinden sonra Türkiye'ye gelen Mahdum Ruslar tarafından ülkesinin işgal edilmesini müteakiben Afganistan'a geri dönmüştür. Ancak yakalanarak hapse atılmış ve 1980 yılında Babrak Karmal'ın iktidara gelmesinden sonra ilan edilen genel aftan yararlanarak özgürlüğüne kavuşmuştur. Daha sonra ailesi ile birlikte Pakistan'a geçmiş ve orada 1980'de yukarıda anılan siyasal partiye hayatiyet kazandırmıştır. Pakistan'da iken Afganistan Türkleri adına Türkiye Cumhuriyeti'ne resmen müracaat

³⁰ Afganistan Erkin Türkistan Partisi, 14.08.1997, Süleyman Demirel Külliyesi Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:141428.

³¹ Afganistan Erkin Türkistan Partisi, 14.08.1997, Süleyman Demirel Külliyesi Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:141428.

³² Osman Mahdum, Orta Asya'da bir Turan Lideri, Afganistan Türklerinin Lideri Abdülkerim Mahdum, Kitaparası Yayınları, İstanbul 2020, s.58.

³³ Abdülkerim Mahdum, https://m.yeniakit.com.tr/amp/biyografi/22/Abd%C3%BClkerim_Mahdum, (07.10.2020).

³⁴ Osman Mahdum, .a.g.e., s.32.

ederek bu ülkeye yerleşme talebinde bulunmuştur. Kenan Evren'in Pakistan ziyaretinde dilekçesinin kabul edilmesi üzerine ilk etapta çeşitli Türk boylarından yaklaşık 4.500 kişi ile birlikte Türkiye'ye gelmiştir.³⁵ Mahdum Türkiye'ye hangi şartlar altında iltica talebinde bulunduğunu aşağıdaki sözlerle dizelere dökmüştür: "Pakistan'a geçince, Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti'ne mektupla başvuruda bulundum. Daha sonra Evren Paşa ile Pakistan ziyareti sırasında görüştük. Bizim sefil yaşantımızı gördükten sonra bizi Türkiye'ye getireceğine söz verdi."³⁶

Türkiye ve Erkin Türkistan Partisi

Türkiye Cumhuriyeti 1970'li yıllardan itibaren Afganistan'da yaşayan soydaşlarına büyük destek vermiştir. Yukarıda hakkında detaylı bilgi verilen Erkin Türkistan Partisi daha kuruluş aşamasında iken Türkiye'deki siyasi liderler ile yakın temas içinde bulunmuştur. Diğer yandan Türk liderler ise gerçekten partiler üstü bir yaklaşım sergileyerek Afganistan Türklerinin dertlerine bigâne kalmadıklarını ortaya koymuşlardır. Söz gelimi Abdülkerim Mahdum, Türkiye'de Türkeş ve Zeybek gibi kimselerle birçok kere bir araya gelmiştir. Bilhassa Türkeş partinin kuruluş aşamasında beş kilogram külçe altın bağışlamıştır. Türk siyasilerin maddi yardımları bulunla da bitmemiştir. Erbakan ise, Halife Nurettin adlı parti yetkilisine üç kereye mahsus (4,25 kg, 2,4 kg ve 3,8 kg) olmak üzere cumhuriyet altını göndermiştir. Diğer yandan Ecevit, Semenganlı Savcı'ya 80 bin Alman markı, Mevlevi Cevheri'ye ise 32 bin Alman markı yardım yapmıştır. Bunun haricinde Ecevit, Abdülkerim Mahdum'a kendi hesabından fakir fukaraya dağıtılmak üzere 179 bin kilogram buğday bağışlamıştır.³⁷ Diğer yandan Demirel'in başbakanlığı döneminde ise 20 bin kilogram buğdayın bölgeye hibe edildiği kayıtlara geçmiştir.³⁸

Afganistan Türklerine yapılan maddi yardımlar 1980'li ve 90'lı yıllarda da devam etmiştir. 1980'lerde bu kez dönemin Başbakanı Turgut Özal Afganistan Türklerine 850 bin Alman markı tutarında bir yardım yapmak istemiş ancak Cumhurbaşkanı Evren tarafından bu meblağın 400 binlik kısmının gönderilmesine izin verilmemiştir. Bu durumda Özal'ın eşi Semra Hanım devreye sokularak Afganistan Türklerine 500 bin Alman markı da onun vasıtasıyla intikal ettirilmiştir.³⁹ Diğer yandan Demirel döneminde ise Afganistan'daki Türk varlığının tespit edilmesi ve korunması maksadıyla çeşitli maddi destekler sağlandığı anlaşılmaktadır. Örneğin bu yönde yapılan yardımların ilki 1996 yılında Kuzey Afganistan için tahsis edilen 150 bin dolar tutarındaki paradır.⁴⁰ Bunun haricinde Türkiye, Kuzey Afganistan'da yaşanan iç savaş nedeniyle yerlerini yurtlarını kaybetmiş olan Türkler için tarla, ev ve işyeri satın alarak oradaki soydaşlarına yardım elini uzatmıştır. Söz gelimi Türkiye 1998 yılında Herat, Faryab, Cevizcan, Parvan, Kunduz ve Belh gibi yerleşim yerlerinde toplam 601 dönüm tarla, 56 müstakil ev, bir apartman ve iki işyeri almak amacıyla

³⁵ Abdülkerim Mahdum, https://m.yeniakit.com.tr/amp/biyografi/22/Abd%C3%BClkerim_Mahdum, 07.10.2020.

³⁶ Abdülkerim Mahdum ile Adana'da yapılan söyleşi, Hürriyet Gazetesi, 4 Ağustos 1982.

³⁷ Afganistan Erkin Türkistan Partisi, 14.08.1997, Süleyman Demirel Külliyesi Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:141428.

³⁸ Devler Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi,30-18-1-2/367/47/5.

³⁹ Afganistan Erkin Türkistan Partisi, 14.08.1997, Süleyman Demirel Külliyesi Bilgi ve Belge Merkezi Belge No:141428.

⁴⁰ Süleyman Demirel, Güney Afganistan'daki Türk varlığı, 16.01.1996, Süleyman Demirel Külliyesi Bilgi ve Belge Merkezi.

250 bin Alman markı harcamıştır. Bununla da yetinmeyen Türkiye Cumhuriyeti Herat'ta bulunan Alevi Türkler için 70 bin dolar yardımda bulunmuştur.⁴¹

1982'de Türkiye'ye Yerleştirilen Türkistanlı İskânlı Göçmenler

Günümüzde Türkiye'de üç farklı Afganistanlı göçmen grubu yaşamaktadır. Bunlardan birincisi Mahdum'un girişimleri sonucunda 1982 yılında Cumhurbaşkanı Kenan Evren tarafından Türkiye'ye yerleştirilerek Türk vatandaşlığına sahip olanlardır. Bu bağlamda ilkin Mahdum ve onun yakın akraba ve arkadaş çevresinden 452 kişiye 25 Ekim 1982 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığı verilmiştir.⁴² İkinci grup ise özellikle 1990'ların ikinci yarısından itibaren Türkiye'de yaşamaya başlayanlardır. Son kategoride ise Türkiye'ye yasadışı yollardan gelmiş ve bu ülkede kaçak olan ikamet edenler yer almaktadır. İşte bu bölümde 1982 yılında Türkiye'ye iltica tabinde bulunarak gelmiş olan göçmenler üzerinde durulmaktadır.

Esasında daha Evren'in Pakistan ziyareti öncesinde ilgili kurumlar Afganistan'dan Türkiye'ye göçmen kabulü hakkında raporlar hazırlamışlardır. Ancak göçmenlerin iskânına yönelik Dışişleri Bakanlığı ile Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı olumlu görüş bildirirken, İçişleri Bakanlığı ve Genel Kurmay Başkanlığı'nın bu konudaki resmî görüşleri olumsuz olmuştur. Son anılan iki kurum Türkiye'nin siyasî ve iktisadî şartlarının yetersizliğinden dolayı toplu göçmen kabulüne karşı bir tavır sergilemiştir.⁴³

1982 yılında Evren'in Pakistan ziyaretinde Türkiye'ye getirilmesi kararlaştırılan Türkistanlılar esas itibarıyla üç gruptan oluşmuştur (Bkz. Tablo 1). Bu insanlar iskânlı göçmen olarak kabul edilmişlerdir. Bunların haricinde çeşitli yollarla binlerce Türkistanlı serbest göçmen olarak Türkiye'ye gelerek yerleşmişlerdir ki bunlar bu çalışmanın kapsamı dışındadır.

Tablo 1: Türk Soylu Afgan Göçmenlerin Yerleştirildikleri Geçici İskân Bölgeleri*

Milliyet	Şehir	1. Grup		2. Grup		3. Grup		Toplam
		Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	
Türkmen	Sivas	30	151	2	5	-	-	156
Türkmen	Tokat	93	452	9	39	2	25	516
Türkmen	Kırşehir	44	194	4	21	-	-	215
Özbek	Gaziantep	40	225	35	176	-	-	401
Özbek	Hatay	145	582	11	43			625
Özbek	Şanlıurfa	66	318	4	19	7	26	363
Özbek	Diyarbakır	119	482	-	-	-	-	482
Kırgız	Van	198	776					776
Kırgız	Malatya	89	353					353
Kazak	Kayseri	66	275	4	17			292
Toplam		890	3808	69	320	9	51	4.179

Kaynak: Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 07-006-947-270.

*Diğer kaynaklarda ise; Hacı Rahmankul liderliğinde Van/Erçiş/Ulupamir köyüne yerleştirilen Kırgızların nüfusu 1.137, Abdülkerim Mahdum liderliğinde Tokat (Yeşilyurt ve Artova ilçeleri), Çiçekdağı (Kırşehir), Ulaş (Sivas) ve Ceylanpınar (Şanlıurfa) gibi bölgelere iskân edilen Türkmenler 1.000, Hatay (Ovakent), Gaziantep ve Şanlıurfa (Ceylanpınar) gibi coğrafyalara yerleştirilen Özbekler 2000, Kayseri'ye iskân edilen Kazaklar ise 300 kişi olarak verilmektedir. Burada toplam göçmen sayısının yukarıdaki devlet arşivlerinin rakamlarından büyük bir sapma göstermediği ve

⁴¹ Süleyman Demirel, arazi alımları için yapılan tahsisat, 04.01.1998, Süleyman Demirel Külliyesi Bilgi ve Belge Merkezi.

⁴² Devler Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 30-18-2/462/548/4.

⁴³ Devler Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 07-002/04/6.

4.437 olarak söz konusu resmi rakamlara yakın olduğu görülmektedir [Ahat Andican, Ceditizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi, Emre Yayınları, İstanbul 2003, s. 696 ve Afgan Türklerinin Türkiye'ye Göçü, <https://t24.com.tr/haber/afgan-turklerinin-turkiyeye-gocu-ankara-aa,162444>, (07.10.2020)].

Tablo 1 çözümlendiğinde birinci grupta yer alan Türk soylu göçmenlerin çoğunun Van'da iskân edilen Kırgızlardan oluştuğu görülmektedir. Birinci grupta toplam olarak 3.808 Türk, anavatana kabul edilmiştir. İkinci (320) ve üçüncü (51) gruplarda ise toplam 371 kişi Türkiye'ye gelmiştir. Burada altı çizilmesi gereken husus kabul edilen göçmenlerin Türk soylu Afgan ailelerden müteşekkil olduğudur.

Göçmenlerin nakil, iskân ve sair masraflarının karşılanması amacıyla bir kanun çıkarılmıştır.⁴⁴ Bu göçmenlerin iskânı, "İskân Daire Başkanlığı" tarafından yürütülmüştür. Ayrıca göçmenlerin iskân masraflarının karşılanması maksadıyla 1982 yılı bütçe programına "Afganistan Göçmenlerinin İskânı" başlığı adı altında ek bir kaynak ayrılmıştır. Bu göçmenlerin iskânı ve giderleri için 3,5 milyar TL tahsis edilmiş ve bu meblağın 900 milyon TL'si 1982 yılı bütçesinden karşılanmıştır.⁴⁵ Resmi rakamlar bu yönde iken basınında çıkan haberlerde ise göçmenler için 6 milyar TL bütçe ayrıldığına dair bilgilere rastlanmıştır.⁴⁶ Diğer yandan dönemin İçişleri Bakanı Selahattin Çetiner göçmenlerin Türkiye'de sosyal yaşama daha iyi uyum sağlayabilmeleri amacıyla her aileye televizyon ve radyo dağıtılacağını duyurmuştur.⁴⁷

Türkiye'ye gelen ilk kabile Tokat'a ve bu ilin ilçeleri olan Artova ve Yeşilyurt'a yerleştirilmişlerdir. 2011 yılı itibarıyla Tokat'ta 80, Yeşilyurt'ta ise 110 Türkistanlı aile yaşamını sürdürüyordu. Tokat ve Yeşilyurt'ta yaşayan ailelerin bir kısmı zaman içinde İstanbul'a göç etmiştir. Şanlıurfa'nın Ceylanpınar ilçesine getirilen Özbekler ise 1986 yılında Evren Paşa köyünde kendileri için inşa edilen 214 konutta iskân edilmişlerdir. Şanlıurfa'ya yerleşen bu göçmenlere aile başına 20'şer dönüm arazi tahsis edildiği gibi 45 aileye bir traktör ve bir büyükbaş hayvan verilmiştir. Türkistanlıların Ceylanpınar'a 1982 yılında ilk yerleştirildiklerinde nüfusları 1.250 kişiden ibaretti. Her ne kadar buradan İstanbul'a göç meydana gelmiş olsa da ilçedeki Türkistanlıların nüfusları netice itibarıyla 3.000'e ulaşmıştır. Hatay'a yerleştirilen Özbeklerin sayısı ise 171 hane yaklaşık 600 kişiye tekabül etmekteydi. Diğer bir ifadeyle 2011 yılında nüfuslarının 10 bin civarına çıktığı söylenebilir. Devlet burada yaşayan göçmenlere ise aile başına 10'ar dönüm tarla tahsis etmiştir.⁴⁸

Söz konusu dönemde Türkiye'ye sadece Özbekler ve Türkmenler değil Kırgızlar da getirilmişlerdir. 3 Ağustos 1982 tarihinde Pakistan'dan havayolu ile Türkiye'ye intikal ettirilen 1.129 Kırgız⁴⁹ asıllı Türkistanlının yarısı ilkin Malatya'ya diğer yarısı da Van'ın Erçek beldesine bağlı Karagündüz köyüne yerleştirilmişlerdir. Daha sonra Malatya'ya iskân edilenler diğer soydaşlarıyla birlikte yaşamak istediklerinden Kırgızların tamamı 1987 yılında Van'ın Erçiş ilçesine bağlı Ulupamir köyünde toplanmışlardır. 2011 yılı itibarıyla Ulupamir köyünde yaşayan Kırgızların sayısı 1.950 iken Türkiye'nin diğer yerlerine

⁴⁴ Resmi Gazete, 2641 Sayılı Kanun, Afganistan'dan Pakistan'a Sığınan Türk Soylu Göçmenlerin Türkiye'ye Kabulü ve İskânına Dair Kanun, Sayı 17638, 19 Mart 1982.

⁴⁵ Devler Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 07-006-947-14.

⁴⁶ Cumhuriyet Gazetesi, Afgan Mülteciler İçin 6 Milyar Lira Harcanacak, 3 Ağustos 1982, s.1.

⁴⁷ Milliyet Gazetesi, İlk Mülteci Kafilesi Dün Adana'ya Geldi, 4 Ağustos 1982, s.3.

⁴⁸ Afgan Türklerinin Türkiye'ye Göçü, <https://t24.com.tr/haber/afgan-turklerinin-turkiyeye-gocu-ankara-aa,162444>, (07.10.2020).

⁴⁹ Bazı ikincil kaynaklarda bu sayı 1.150 kişi olarak verilmiştir.

dağılmış olanlar da dikkate alındığında toplam nüfusları 3.000 civarına yükselmiştir.⁵⁰ Osman Mahdum'un verdiği bilgilere göre yukarıda vurgulandığı üzere 1982 yılında Türkiye'ye getirilen 4.179 göçmenin haricinde daha sonra parçalanan aileleri birleştirmek amacıyla kabul edilen 2.500 göçmenle birlikte toplam sayı 7.000'e çıkmıştır.⁵¹

Söz konusu göçmenlerin Türkiye'ye kabulleri Evren'in cumhurbaşkanlığı döneminde meydana geldiğinden dolayı bu ülkede yaşayan Afganistan Türkleri Evren'i bizzat kendi cumhurbaşkanları olarak addetmektedirler. Örneğin Azad Beg bu konudaki düşüncelerini aşağıdaki ifadelerle dile getirmiştir: "Cumhurbaşkanımız diyorum, çünkü işgal döneminde bize büyük yardımları dokunan binlerce Afganistanlı Türk'ün Türkiye'ye yerleşmesini sağlayan Kenan Evren'i Afganistan'daki Türklerin Cumhurbaşkanı olarak kabul ediyoruz."⁵² Evren, Türk vatandaşlığına alınan göçmenlerin sadece iskânları ile değil onların istihdamları ile de yakından ilgilenmiştir. Sözelimi Evren, "İş ve İşçi Bulma Kurumuna" müracaat eden göçmenlere öncelik tanınması yönünde talimat vermiştir.⁵³

Afganistan'dan gelen göçmenler aynı zamanda Türk kamuoyunda o zamana kadar pek gündeme gelmeyen Afganistan Türklüğünün tanınmasını sağlamışlardır. Söz konusu dönemde Türkiye'de İslamcıların da etkisiyle sadece Gülbeddin Hikmetyar (Peştun) ve Burhaneddin Rabbani (Tacik) gibi liderler tanınıyordu.⁵⁴ Bu göçmenlerle birlikte Afganistan'da yaşayan Türklerin mücadeleleri ve mevcut durumları hakkında Türk kamuoyu yakından bilgi sahibi olmuştur. Bunda özellikle Azad Beg gibi liderlerin Türkiye'ye gelerek çeşitli konferanslarda soydaşlarının durumlarını anlatmaları önemli bir rol oynamıştır.

Azad Beg Kerimi ve Türkiye

Azad Beg Şimal Afganistan Vilayetleri İslam İttihadı adlı partiyi yönetmiştir. Yönetim merkezi Pakistan'ın Peşaver ilinde bulunan bu parti Türkiye'de yeterince tanınmamıştır. Özellikle İslamcı çevrelerin de etkisiyle daha çok Hikmetyar ve Rabbani teveccüh görmüştür. Ahat Andican, Azad Beg'i ve hareketini tanıtmak amacıyla onu ve ekibinden bazı kimseleri Nisan 1988'de Türkiye'ye davet etmiş ve Ankara'da dönemin siyasetçilerinden bazı isimlerle tanıştırmıştır. Daha sonra özellikle Türkistan Derneği'nin girişimleri neticesinde Türkiye'de Afganistan Türklüğünü tanıtmak amacıyla çeşitli illerde birçok konferans tertip edilmiştir. Afganistan Türklerine yardım amacıyla Türkistan Derneği'nin teklifi üzerine Türk Ocakları tarafından da çeşitli kampanyalar düzenlenmiştir. Toplanan yardım paraları ve çeşitli tıbbi ve eğitim malzemeleri 1989 yılının başında Ahat Andican başkanlığındaki heyet tarafından Peşaver'e Şimal Afganistan Vilayetleri İslam İttihadı adlı partinin merkezine götürülerek teslim edilmiştir.⁵⁵ Orhan Kavuncu'nun sözlerine bakılacak olursa Azad Beg'e Peşaver şehrinde teslim edilen paranın miktarı 32.000 Amerikan doları idi. Daha sonra Türkiye'de bulunan yardım hesaplarında biriken 18.000 dolar ise havale yoluyla Azad Beg'e ulaştırılmıştır. Böylece söz konusu sivil toplum

⁵⁰ Afgan Türklerinin Türkiye'ye Göçü, <https://t24.com.tr/haber/afgan-turklerinin-turkiyeye-gocu-ankara-aa,162444>, (07.10.2020).

⁵¹ Osman Mahdum, a.g.e., s.76.

⁵² Erol Kaymak, Kuzey Afganistan Vilayetleri İslami Cephesi Lideri Azad Beg ile Konuşmalar, Mazlum Türklerin Ülkesi Afgan Türkistan'ı, Turan Kültür Vakfı, İstanbul 2001, s. 101., (ss.97-102).

⁵³ Devler Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 30-18-1-2/475/39/1.

⁵⁴ Rasim Ekşi, Türkiye'de Türk'e Karşı Kampanya, Mazlum Türklerin Ülkesi Afgan Türkistan'ı, Turan Kültür Vakfı, İstanbul 2001, s. 33., (ss.31-38).

⁵⁵ Ahat Andican, Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi, Emre Yayınları, İstanbul 2003, s. 702-704.

örgütlerinin yapmış oldukları toplam para yardımı 50.000 doları bulmuştur.⁵⁶ Gene 1989 yılı içinde Azad Beg tarafından belirlenen yedi Türkistanlı genç Türkiye'ye getirilerek bu ülkedeki üniversitelerde öğrenim görmeleri sağlanmıştır. Diğer yandan Azad Bey bir başka mülakatında Türkiye Cumhuriyeti'nin kendilerine sadece ilaç yardımı yaptığını dile getirmiştir.⁵⁷

Türkiye ve Raşid Dostum

General Raşid Dostum Mayıs 1992'de Afganistan Milli İslamî Hareketini kurduktan sonra hareketin Türkiye ile temasları Ahat Andican tarafından sağlanmıştır. Neticede Türkiye'ye gelen Dostum 17 Şubat 1993 tarihinde İstanbul'da Cumhurbaşkanı Özal tarafından kabul edilmiştir. İşte daha bu görüşmede Türkiye'nin Mezar-ı Şerif'te konsolosluk açma hususu dile getirilmiştir.⁵⁸ Türkiye'nin Afganistan Türklüğüne yardımları ve destekleri sadece 1970'li ve 80'li yıllarla sınırlı kalmamıştır. Türk Hükûmeti 1991 yılından sonra da millî çıkarlar doğrultusunda Kuzey Afganistan Türklerinin lideri olan Raşid Dostum'u desteklemeye başlamıştır. Bu bağlamda Türkiye, Kuzey Afganistan'daki gelişmeleri daha yakından takip etmek amacıyla Özal döneminde Mezar-ı Şerif'te bir başkonsolosluk açmıştır. Kâbil'in 27 Eylül 1996 tarihinde Taliban'ın eline geçmesinden sonra Dostum müttefik olarak gördüğü Türkiye'den yardım istemiş ancak dönemin Cumhurbaşkanı Demirel'in bütün ısrarlarına rağmen bu yardım talebi Refahyol Hükûmeti tarafından geri çevrilmiştir. Bu dönemde Demirel ve askerler Dostum'u desteklerken koalisyon hükûmetinin Refah Partisi kanadı ise Taliban tarafında yer almıştır.⁵⁹

Kuzey Afganistan Türklerinin liderleri sürekli olarak Türkiye ile dirsek temasında bulunarak gerektiğinde bu ülkeden yardım talep etmişlerdir. Örneğin bölgenin Taliban'ın eline geçmesinden sonra Dostum'un yerine Türklerin başına geçen General Abdülmelik Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'den yardım istemiştir. Bu noktada Abdülmelik'in sözlerine kulak verilecek olursa: "Sayın Demirel'in bize eskisinden daha fazla yardımcı olmasını bekliyoruz. Afganistan'da savaşın durması birleşik, demokratik bir Afganistan'ın kurulması için girişimlerde bulunmasını bekliyoruz."⁶⁰ Diğer yandan Türkiye Kuzey Afganistan'ın Taliban'ın eline geçmesinden sonra Dostum'a kapılarını açarak Ankara'da ikamet etmesini sağlamıştır. Özellikle Demirel Dostum'a büyük bir ilgi göstermiştir. Sonuçta Dostum Türkiye'de iyi bir şekilde karşılanmıştır. Bu bağlamda Rauf Beg'in sözlerine kulak verilecek olursa: "[...] Zamanın Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel Dostum'u hürmetle karşılayıp bir evlat gibi bağrına basmış, savaşta yenilmenin de, zafere ulaşmanın da mümkün olabileceğini söyleyip, onu teselli ederek, ona ev, araba ve harcırah vererek Türkiye'de misafir olarak kalmasını sağlamıştır."⁶¹ Bir beyanatında Erbakan'ın kendilerine herhangi bir yardım yapmadığını belirten Dostum, Demirel ve Özal'dan ise büyük destek gördüklerini ifade etmiştir. Dostum Türkiye'nin yardımları olmasaydı Kuzey

⁵⁶ Orhan Kavuncu, Azad Beg Ahirete Alacaklı Giden Adam, Mazlum Türklerin Ülkesi Afgan Türkistan'ı, Turan Kültür Vakfı, İstanbul 2001, s. 40, (39-41).

⁵⁷ Kemal Çapraz, Azad Beg ve Afganistan Türklüğü, Mazlum Türklerin Ülkesi Afgan Türkistan'ı, Turan Kültür Vakfı, İstanbul 2001, s. 65, (61-65).

⁵⁸ Andican, a.g.e., s.704-705.

⁵⁹ Erbakan'ın dostu Taliban,23.09.2001, <https://www.milliyet.com.tr/amp/siyaset/erbakan-in-dostu-taliban-5275352>, (01.10.2020).

⁶⁰ Umutları Türkiye, 13.06.1997, <https://www.milliyet.com.tr/amp/pembenar/umutlari-turkiye-5381350>, (01.10.2020).

⁶¹ Rauf Beg, Adı Afganistan'dı Talibanların Eline Nasıl Düştü?, Turan Kültür Vakfı, İstanbul 2001, s.376.

Afganistan'daki Özbek hareketinin bu denli güçlü ve uzun ömürlü olamayacağını vurgulamıştır.⁶²

Dostum, Ankara'daki zorunlu ikametinden sonra tekrar Kuzey Afganistan'a dönünce ilkin Mezar-ı Şerif'teki Türk Başkonsolosluğu'nun bir an önce faaliyete geçirilmesini talep etmiştir. Ayrıca Dostum kendisine gönderilecek yardım malzemesi arasında 1.500 battaniye, 2.000 komando elbisesi, 1.000 palto ve askerî botun sevk edilmesinden büyük memnuniyet duyacağını dile getirmiştir.⁶³

Kuzey Afganistan Türk Devleti

Afganistan'da 1990'lı yıllarda çatışmayı önlemeye ve ülkede barışı sağlamaya yönelik çeşitli projeler ve görüşler ortaya atılmıştır. Bunlardan biri de Cümbüş-ü Milli İslamî Afganistan Partisi'nin lideri Dostum tarafından "Afganistan'ın etnik temelde beş federe devlete bölünmesi gerektiği" yönündeki görüştür (bkz. Tablo 2). Bu çerçevede ayrıca Kâbil'in askerden arındırılarak bu şehirde merkezi bir hükûmet kurulması planlanmıştır. Afganistan genelinde federatif devletler oluşturulması fikri söz konusu dönemde ilk kez ortaya atılmış olsa da bu proje büyük devletlerin desteğini kazanamadığı için uygulanma imkânı bulamamıştır.⁶⁴ Dostum Afganistan'ın federal temelde yönetim birimlerine ayrılması gerektiğini Mayıs 1992'de düzenlediği bir şurada aşağıdaki ifadelerle dile getirmiştir: "[...] Halkın hür iradesiyle seçilmiş ve şeriat hükümlerine göre yönetilecek federal bir devlet kurulacaktır. Devlet yönetiminde milletlerin nüfuslarına göre temsil edilmeleri temin edilecektir [...]"⁶⁵ Hatta Dostum'un bu yöndeki görüşleri zaman zaman kendisine karşı yürütülen karalama kampanyalarında önemli bir gerekçe olarak ileri sürülmüştür. Söz gelimi Rauf Beg'in anlattıklarına göre Ahmet Şah Mesud ve Dostum birbirlerine düşürülmek istendiği vakit Dostum'un Kuzey Afganistan'da yaşayan Türk halklarını (Özbek, Kırgız, Türkmen vb.) etrafında toplayarak bir "Türkistan Devleti" kuracağı dolayısıyla da Afganistan'ı daha büyük karışıklıklara sürükleyeceği düşünceleri dolaşıma sokulmuştur.⁶⁶

Ancak Afganistan Türkleri arasında federal yönetim talepleri sadece Dostum tarafından dile getirilmiş değildir. Örneğin Afganistan Türkleri Frankfurt'ta toplanarak bir bildiri yayımlamışlar ve ülkelerinde kendilerinin de yönetimde söz sahibi olacakları federal bir yönetim talep etmişlerdir.⁶⁷ Dostum'un haricinde Aşur Pehlivan da Kuzey Afganistan'da "Güney Türkistan" adında bağımsız bir devlet kurulması gerektiğini savunanlar kervanına katılmıştır.⁶⁸ Kuzey Afganistan'da bir "Türk devleti" kurulmasını savunanlar arasında Azad Beg de bulunuyordu. Azad Beg, Dostum'un askerî gücüyle kendi siyasal gücünü birleştirerek Kuzey Afganistan'da bir Türk devleti kurmayı planlamıştır.⁶⁹ Ancak aşağıda da vurgulanacağı üzere büyük devletlerin bu projeye destek vermemelerinden dolayı bu girişim akim kalmıştır.

⁶² Hoca yardım etmedi, 27.06.1997, <https://www.milliyet.com.tr/amp/the-others/hoca-yardim-etmedi-5380331>, (01.10.2020).

⁶³ Afganistan/Pul-i Kumri Toplantısı ve Orgeneral Raşid Dostum'un Talepleri, 24.10.1997, Süleyman Demirel Külliyesi Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:137537.

⁶⁴ Afganistan/Federasyon Oluşturulması, 27.10.1996, Süleyman Demirel Külliyesi Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:182618.

⁶⁵ Ahat Andican, Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi, Emre Yayınları, İstanbul 2003, s. 731.

⁶⁶ Rauf Beg, a.g.e., s.99.

⁶⁷ İstanbul'daki Küçük Kabil, 10.09.2002, <https://www.hurriyet.com.tr/amp/istanbul-daki-kucuk-kabil-96773>, 06.10.2020.

⁶⁸ Ekşi, a.g.e., s.38.

⁶⁹ Yasir Gerçik, Türkün Varlığını Dünyaya Duyuran Adam, Azad Beg, Mazlum Türklerin Ülkesi Afgan Türkistan'ı, Turan Kültür Vakfı, İstanbul 2001, s.85, (79-90).

Tablo 2: Afganistan’da Kurulması Düşünülen Federe Devletler

Devlet	Hareket/Lider	Bölgeler
Kuzey Afganistan Federe Devleti	Cümbüş-ü Milli İslami Afganistan/ Raşid Dostum	Faryab, Cüzcan, Belh, Şarpul, Şamangan, Baglan, Takhar, Kunduz, Bedahşan ve Badgız’ın kuzey bölümü
Hazara Federe Devleti	Hizb-i Vahdet/Kerim Halili	Bamyan, Gor’un kuzeyi, Uruzgan’ın kuzeyi ve Gazne’nin kuzeybatısı
Birinci Tacik Federe Devleti	Cemiyeti İslami/ Ahmet Şah Mesut	Parvan, Lagman, Kapişa ve Logar
İkinci Tacik Federe Devleti	İsmail Han	Herat ve Farah
Peştun Federe Devleti	Taliban/Molla Muhammed Ömer	Nimroz, Kandahar, Hilmand, Paktia, Nangehar, Zebul, Vardak, Konak ve Uruzgan’ın güneyi,

Kaynak: Afganistan/Federasyon Oluşturulması, 27.10.1996, Süleyman Demirel Külliyesi Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:182618.

Türkiye sadece Kuzey Afganistan Türklerine maddi destek vermekle kalmamış onların güvenlikleri ve refahları için siyasi ve diplomatik alanlarda da elini taşın altına koymuştur. Söz gelimi Kuzey Afganistan’da bir Türk devletinin kurulmasına Özal ve Demirel dönemlerinde gizli bir şekilde destek verilmiştir. Her iki lider de bu bölgede Mezar-ı Şerif merkezli bir devlet kurmaya sıcak bakmışlardır.⁷⁰ Hatta Demirel aşağıda görüleceği üzere büyük devletleri bu proje için kazanmak maksadıyla söz konusu dönemde bu ülkelerin devlet başkanlarına mektuplar yazmak suretiyle bazı girişimlerde bulunmuştur. Söz gelimi Demirel 1998 ve 1999 yıllarında ileri gelen Batılı ülkelerin liderleri olan Jack Chirac (Fransa), Tony Blair (İngiltere), Helmut Kohl (Almanya) ve Bill Clinton (Amerika Birleşik Devletleri) gibi siyasetçilere yazmış olduğu özel mektuplarda, Orta Asya bölgesini istikrarsızlığa sürükleyen temel nedenin Afganistan’dan beslenen selefi ve radikal akımlar olduğunu vurgulamış ve Kuzey Afganistan’da bir devlet kurmak suretiyle bu duruma dur denebileceğinin altını çizmiştir. Demirel bu konudaki görüşlerini aşağıdaki ifadelerle dile getirmiştir: “Afganistan’ın nüfusu 1998 yılı itibarıyla 20 milyona dayanmıştır. Bu nüfusun 8,5 milyonu Türk ve Türk halklarına mensuptur. Bu coğrafyadaki Türk ve Türk halklarıyla Türkiye’nin bağları kopmamıştır. Dünyanın güvenliği ve barışı Afganistan’a bağlıdır. Afganistan’da barışın sağlanabilmesi için iki yol bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Kuzey Afganistan’da Federe Otonom bir Türk Cumhuriyeti kurulmasıdır. Ancak bu kalıcı bir çözüm sunamayacaktır. İkincisi ise bölgenin barışı ve güvenliği için tampon bir görev üstlenebilecek tekçi bir Türk Cumhuriyeti’nin hayata geçirilmesidir. Bu hem halkların kendi kaderlerini tayin hakkına hem de evrensel barışa hizmet edecek bir projedir.”⁷¹ Demirel yukarıda dile getirmiş olduğu bu görüşler doğrultusunda büyük devletleri Türkiye’nin savunmuş olduğu bu tez için kazanmaya çalışmıştır. Ancak büyük devletler bu öneriye pek sıcak bakmamışlardır. Demirel bu projeyi özellikle Amerikalılara kabul ettirmeye çalışmıştır. Hatta İrfan Ülkü, Demirel’in bu proje için “Amerikalılara kabul ettirebilseydik dünya tarihinin akışı değişirdi.” sözlerini sarf ettiğini yazmaktadır.⁷² Hatta mevcut kaynaklarda Kuzey Afganistan’da kurulması planlanan bir Türk devletine Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov’un da destek verdiği bilgisi yer almaktadır.

⁷⁰ İrfan Ülkü, Büyük Oyundaki Türk Enver Altaylı, İlgü Kültür Sanat, İstanbul 2008, s.296.

⁷¹ Birleşik Krallık Başbakanı Anthony Charles Blair’e diplomatik mektup 16.07.1998, Süleyman Demirel Külliyesi Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No: 12-0185-4928-96.

⁷² Ülkü, a.g.e., s.302.

Kuzey Afganistan’da bir devlet kurulmasına destek verenler olduğu kadar Mahdum gibi Afganistan Türklüğünün ileri gelenlerinden bazı kimseler ise böyle bir projenin Afganistan Türklerinin zararına olacağını dile getirmişlerdir. Örneğin Mahdum bu konudaki görüşlerini “Afganistan’da Türk devleti kurmaya kalkmak Türklük adına ihanettir. Yapılacak olan mecliste temsil edilmektir.” cümleleriyle dile getirmiştir. Mahdum ayrıca bu bölgede kurulacak bir Türk devletinin Çin, Rusya, Afganistan ve İran arasına sıkışarak adeta bir çete devleti haline gelebileceğini sözlerine eklemiştir.⁷³

Sonuç

Yukarıda yapılan çözümlemede ortaya konduğu üzere Türkiye’nin Afganistan Türklüğüne duymuş olduğu alâka sadece Atatürk dönemi ile sınırlı kalmamış özellikle 1970’li yıllarda Afganistan’da iç karışıklıkların başlamasından sonra Türk karar alıcıların bu ülkede yaşayan soydaşlarına partiler üstü bir yaklaşımla destek verdikleri görülmektedir. Ancak bu dayanışmanın 1990’lı yıllarda kısmen ortadan kalktığı görülmektedir. Bu bağlamda özellikle Abdülkerim Mahdum tarafından Afganistan Türklüğünün haklarını korumak için hayata geçirilmiş olan Erkin Türkistan Partisi’nin finansal olarak desteklenmesi hatta bulunla da kalınmayarak Ecevit’in kendi hesabından Afganistan Türklerine 179.000 kilogram buğday göndermesi Türk karar alıcıların söz konusu dönemde yurtdışındaki soydaşları için büyük bir çaba sarf ettiklerini gözler önüne sermektedir. Bu durum hiç kuşkusuz söz konusu dönemde Türkiye’nin Afganistan politikasının bir devlet politikası haline geldiğini ispatlar niteliktedir.

Diğer yandan Türkiye’nin Afganistan Türklüğüne vermiş olduğu destek bununla da kalmamış 1982 yılında Abdülkerim Mahdum’un girişimleri neticesinde Kenan Evren zamanında Pakistan’da zor şartlar altında yaşayan toplam 7.000 Afganistan Türkünün getirilerek Türkiye’nin Hatay, Tokat, Sivas, Van ve Şanlıurfa gibi şehirlerine yerleştirilmesi bu insanların refaha kavuşmalarına ve Afganistan Türklüğünün, Türk kamuoyunda tanınmasına ve desteklenmesine vesile olmuştur.

Mahdum’un Türkiye’ye göç etmesinden sonra Ankara ilkin Azad Beg’i, daha sonra ise Raşid Dostum’u desteklemiştir. Hatta Azad Beg, Dostum’un kurmuş olduğu Cümbüş-i Milli’nin başına geçmek için Türkiye’ye gelerek siyasileri kazanmak istemişse de karar alıcılar Kuzey Afganistan’da önemli bir askerî gücü elinde bulunduran Dostum’dan yana tavır takınmışlardır. Diğer yandan Dostum ile sürekli dirsek temasında olan Türkiye, “*Kuzey Afganistan’da bir Türk devleti kurma teşebbüsü*” gibi önemli konularda onunla mutabakat içerisinde olmuştur. Dönemin cumhurbaşkanı Demirel’in büyük devletler nezdinde yaptığı diplomatik girişimler bu durumu açık ve net bir şekilde ortaya koymaktadır.

---

⁷³ Osman Mahdum, a.g.e., s.114.

KAYNAKÇA**Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi**

- Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi 112-149 ve 258 - 734 – 6, 11.07.1940-00.00.0000.
 Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi 236 - 597–3, 07.05.1929-00.00.0000.
 Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi 257 - 731–13, 29.07.1929-00.00.0000.
 Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi 257 - 731–7, 14.04.1929-00.00.0000, Dosya Ek: 435.
 Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 03.07.1921-00.00.0000.
 Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 1 - 5 – 33, 29.12.1929-00.00.0000, Dosya Ek: A1.
 Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 140 - 60 – 8, 18.06.1955-00.00.0000, Dosya Ek: 105-40.
 Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 143 - 63 – 14, 27.07.1956-00.00.0000, Dosya Ek: 105-109.
 Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 16 - 85 – 2, 18.04.1957-00.00.0000, Dosya Ek: A6.
 Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 16 - 85 – 2, 18.04.1957-00.00.0000, Dosya Ek: A6, Belge No:1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,11,12,13,14,15,16.
 Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 20 - 114 – 10, 27.07.1956-00.00.0000, Dosya Ek : A7, Belge No: 1,2,3,4,5,6.
 Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 257 - 731 - 2 22.11.1922-00.00.0000.
 Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 258 - 732 – 20, 29.07.1931-00.00.0000, Dosya Ek : 435 A.
 Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 258 - 732 – 21, 29.07.1931-00.00.0000, Dosya Ek : 435.
 Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 258 - 733 – 16, 08.08.1935-00.00.0000.
 Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 258 - 733 – 26, 29.12.1937-00.00.0000.
 Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 258 - 733 – 26, 29.12.1937-00.00.0000.
 Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 258 - 735 – 3, 23.06.1931-00.00.0000.
 Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 30-11-1-0 368 44 14.
 Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 30-18-1-2 219 32 17.
 Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 30-18-1-2 251 38 5.
 Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 30-18-1-2 292 97 14.
 Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 30-18-1-2 299 43 4.
 Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 30-18-1-2 341 77 16.
 Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 30-18-1-2 344 95 13.
 Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 30-18-1-2 345 99 5.
 Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 30-18-1-2 346 105 20.
 Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 30-18-1-2 374 162 3.
 Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 4- 50–11, 26.02.1922-00.00.0000.
 Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 48 - 62 – 11, 24.09.1934-00.00.0000 Dosya Ek 435.
 Devler Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 07-002/04/6.
 Devler Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 07-006-947-14.
 Devler Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 30-18-1-2/475/39/1.
 Devler Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 30-18-2/462/548/4.
 Devler Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi,30-18-1-2/367/47/5.

Süleyman Demirel Külliyesi Bilgi ve Belge Merkezi Arşivi

Afganistan Erkin Türkistan Partisi, 14.08.1997, Süleyman Demirel Külliyesi Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:141428.

Afganistan/Federasyon Oluşturulması, 27.10.1996, Süleyman Demirel Külliyesi Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:182618.

Afganistan/Pul-i Kumri Toplantısı ve Orgeneral Raşid Dostum'un Talepleri, 24.10.1997, Süleyman Demirel Külliyesi Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:137537.

Birleşik Krallık Başbakanı Anthony Charles Blair'e diplomatik mektup 16.07.1998, Süleyman Demirel Külliyesi Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No: 12-0185-4928-96.

Süleyman Demirel, arazi alımları için yapılan tahsisat, 04.01.1998, Süleyman Demirel Külliyesi Bilgi ve Belge Merkezi.

Süleyman Demirel, Güney Afganistan'daki Türk varlığı, 16.01.1996, Süleyman Demirel Külliyesi Bilgi ve Belge Merkezi.

Gazete Arşivleri

Abdulkerim Mahdum ile Adana'da yapılan söyleşi, Hürriyet Gazetesi, 4 Ağustos 1982.

Afgan Hariciye Veziri'nin Beyanatu, "Bihassa Atatürkümden bahsetmek İsterim" Kurun Gazetesi, 15 Ocak 1936, s.1-7.

Afgan Mülteciler İçin 6 Milyar Lira Harcanacak, Cumhuriyet Gazetesi, 3 Ağustos 1982, s.1.

Atatürk'ün Büyük Parti Kurultayı'nda Söylevi, İran ve Afganistanla Münasebetimiz, Akşam Gazetesi, 10 Mayıs 1935, s.4.

Fahrettin Paşa Gidiyor, Akşam Gazetesi, 27 Eylül 1934,s. 2.

İlk Mülteci Kafilesi Dün Adana'ya Geldi, Milliyet Gazetesi, 4 Ağustos 1982, s.3.

İran'dan: Tebriz Yollarında Görülen Taşıma Vasıtaları; Deve, Katır, Eşek, Kurun Gazetesi, 8 Ocak 1934, s.6.

İyran-Afgan Sınırında Bir Hâdise, Ulus Gazetesi, 15 Aralık 1934, s.2.

M. Kemal Sallı, Afganistan'da Bir Türk Devleti Kuracaktık -1 Önce Vatan Gazetesi, 25 Temmuz 2018.

M. Kemal Sallı, Afganistan'da Bir Türk Devleti Kuracaktık -2 Önce Vatan Gazetesi, 28 Temmuz 2018.

M. Kemal Sallı, Afganistan'da Bir Türk Devleti Kuracaktık -2, Önce Vatan Gazetesi 11 Nisan 2008.

M. Kemal Sallı, Afganistan'da Bir Türk Devleti Kuracaktık -3, Önce Vatan Gazetesi, 30 Temmuz 2018.

M. Kemal Sallı, Afganistan'da Bir Türk Devleti Kurulacaktı -1, Önce Vatan Gazetesi, 30 Mayıs 2012.

M. Kemal Sallı, Afganistan'da Bir Türk Devleti Kurulacaktı -1, Önce Vatan Gazetesi, 9 Nisan 2008.

M. Kemal Sallı, Afganistan'da Bir Türk Devleti Kurulacaktı -2, Önce Vatan Gazetesi, 31 Mayıs 2012

Türk-Afgan Dostluğu, Akşam Gazetesi, 8 Ocak 1936, s.1.

Kitaplar

Ahat Andican, Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi, Emre Yayınları, İstanbul 2003.

Azmi, Özcan, Muhammed Dâvud Han, İslam Ansiklopedisi, Cilt: 30, s. 516-517.

Erol Kaymak, Kuzey Afganistan Vilayetleri İslami Cephesi Lideri Azad Beg ile Konuşmalar, Mazlum Türklerin Ülkesi Afgan Türkistan'ı, Turan Kültür Vakfı, İstanbul 2001, s. 101.

İrfan Ülkü, Büyük Oyundaki Türk Enver Altaylı, İlgi Kültür Sanat, İstanbul 2008, s.296.

- İsmail Soysal, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, I Cilt (1920-1945) Türk Tarih Kurumu, 3. Baskı, Ankara 2000.
- Kemal Çapraz, Azad Beg ve Afganistan Türklüğü, Mazlum Türklerin Ülkesi Afgan Türkistan'ı, Turan Kültür Vakfı, İstanbul 2001.
- Mehmet Saray, Afganistan ve Türkler, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997.
- Mehmet Saray, Dünden Bugüne Afganistan, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1981.
- Mehmet Saray, Türk-Afgan Münasebetleri, Veli Yayınları, İstanbul 1984.
- Mustafa Şahin, Atatürk Dönemi ve Sonrası Türk - Afgan İlişkileri, Tasam Yayınları, Ankara, 2015.
- Orhan Kavuncu, Azad Beg Ahirete Alacaklı Giden Adam, Mazlum Türklerin Ülkesi Afgan Türkistan'ı, Turan Kültür Vakfı, İstanbul 2001.
- Osman Mahdum, Orta Asya'da bir Turan Lideri, Afganistan Türklerinin Lideri Abdülkerim Mahdum, Kitaparası Yayınları, İstanbul 2020.
- Rasim Ekşi, Türkiye'de Türk'e Karşı Kampanya, Mazlum Türklerin Ülkesi Afgan Türkistan'ı, Turan Kültür Vakfı, İstanbul 2001.
- Rauf Beg, Adı Afganistan'dı Talibanların Eline Nasıl Düştü?, Turan Kültür Vakfı, İstanbul 2001.
- Salim Cönce, "Atatürk Döneminde Türk-Afgan Münasebetleri", Afganistan Üzerine Araştırmalar, (Yayına Hazırlayan, Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul 2002.
- Sarihan, Z. Kurtuluş Savaşımızda Türk-Afgan İlişkileri, Analiz Basım Yayın, İstanbul 2002.
- Şimşir, Bilal, Atatürk ve Afganistan, ASAM, Ankara 2002.
- Yasir Gerçik, Türkün Varlığını Dünyaya Duyuran Adam, Azad Beg, Mazlum Türklerin Ülkesi Afgan Türkistan'ı, Turan Kültür Vakfı, İstanbul 2001.

Makaleler

- Aliye Yılmaz, Amanullah Han'ın Islahatları ve Atatürk, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Mayıs 2010, Sayı:21.
- Türkiye'nin Arabulucu Rolü: İran -Afganistan Sınır Hakemliği, Tarih Okulu Dergisi (TOD) Journal of History School (JOHS) Haziran 2018 June 2018 Yıl 11, Sayı XXXIV.
- Faruk Sönmezoğlu, Kıbrıs Sorunu ve Birleşmiş Milletler: 1954-1975, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt 38, Sayı 3-4, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/8310>, (18.01.2021).
- Hüsnü, Özlü, "Türk-Afgan Dostluk Ve İşbirliği Anlaşması" Kapsamında Atatürk Dönemi Türkiye Afganistan İlişkilerine Bakış, Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:3, Sayı:8.

Tezler

- İzettulah, Zeki, 1973 Sonrası Afganistan'da Siyasal Partilerin Gelişmesi ve Cünbiş Partisi Örneği, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2015.
- Khalilullah, Rasuli, 1991 Yılından Günümüze Kadar Afganistan ve Türkiye İlişkileri, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008.

Çevrimiçi Kaynaklar

- Abdülkerim Mahdum, https://m.yeniakit.com.tr/amp/biyografi/22/Abd%C3%BCIkerim_Mahdum, (07.10.2020).

Afgan Türklerinin Türkiye'ye Göçü, <https://t24.com.tr/haber/afgan-turklerinin-turkiyeye-gocu-ankara-aa,162444>, (07.10.2020).

Erbakan'ın dostu Taliban, Milliyet Gazetesi, 23.09.2001, <https://www.milliyet.com.tr/amp/siyaset/erbakan-in-dostu-taliban-5275352>, (01.10.2020).

Hoca yardım etmedi, Milliyet Gazetesi, 27.06.1997, <https://www.milliyet.com.tr/amp/the-others/hoca-yardim-etmedi-5380331>, (01.10.2020).

İstanbul'daki Küçük Kabil, Hürriyet Gazetesi, 10.09.2002, <https://www.hurriyet.com.tr/amp/istanbul-daki-kucuk-kabil-96773>, 06.10.2020.

Memduh Şevket Esenal, 1933-1943 Kabil Büyükelçiliği yılları, <http://www.memduhsevketesenal.com/siyaset4.html>, (17.01.2021).

Resmi Gazete, 2641 Sayılı Kanun, Afganistan'dan Pakistan'a Sığınan Türk Soylu Göçmenlerin Türkiye'ye Kabulü ve İskânına Dair Kanun, Sayı 17638, 19 Mart 1982.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, Türkiye-Afganistan Muahednamesi Hakkında Kanun, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc001/kanuntbmmc001/kanuntbmmc00100140.pdf.

Türkiye Cumhuriyeti Kabil Büyükelçiliği, <http://kabil.be.mfa.gov.tr/Mission/About>, (14.01.2021).

Umutları Türkiye, 13.06.1997, <https://www.milliyet.com.tr/amp/pembenar/umutlari-turkiye-5381350>, (01.10.2020).